

Adam Fałowski

Uniwersytet Jagielloński, Kraków, Polska

ORCID 0000-0002-3836-2221

Z polskich drobiazgów słownikowych Tadeusza Szymańskiego: *japa*

Słowa kluczowe: język polski, gwary, leksyka, etymologia, *japa***Keywords:** Polish language, dialects, lexis, etymology, *japa*

Profesor Tadeusz Szymański dobrze przysłużył się polskiej etymologii. Przede wszystkim jako jeden z członków krakowskiego zespołu opracowującego *Słownik prastowiański* (SP), ale też jako autor publikowanych w czasopiśmie „Język Polski” artykułów poświęconych wybranym polskim wyrazom gwarowym. Wśród tych wyrazów będących przedmiotem studiów krakowskiego językoznawcy znalazły się m.in.: *bączal, dukać, duka, ducza, japa, oświerczyć, świerknąć, uświerknąć, przyd, siewioreczka, skrzyżal, wydudniały, wydudlały, wyduczniały, kasz. śuląta, wica*. W niniejszym szkicu chciałbym skupić się na jednym z wymienionych powyżej leksemów, stanowiących obiekt zainteresowania T. Szymańskiego, przede wszystkim po to, by pokazać nieprzeciętne umiejętności i kompetencje Profesora jako etymologa, ale także by poddać weryfikacji tezę, że etymologia jest dyscypliną językoznawstwa, która stanowi permanentny proces badawczy, nieustannie stwarzający możliwość uzupełnień i modyfikacji wydawałoby się już pewnych i niepodważalnych konstatacji etymologicznych.

Wyraz *japa* znany jest gwarom małopolskim i mazowieckim, przede wszystkim w znaczeniu ‘usta, gęba’ (MSGP 89; SGM 2: 126), ale też ‘pysk, paszcza’, ‘duży otwór’, ‘szeroko otwarte usta’, ‘duża dziura’ (KSGP). Występuje również w wariantach *dziapa, hapa* ‘gęba, pysk, morda, japa’, ‘gapa’ oraz *ziapa* ‘gęba szeroko otwarta, japa; otwarta rana cięta, rozpadlina na ciele’, pogardliwe ‘człowiek niedorozwinięty’ (SW 1: 634; 2: 135; 8: 491; KSGP). Z gwar przedostał się do żargonów, por. *japa* ‘usta, twarz’, *japać* ‘palić papierosy’ (STGP: 199) oraz do polszczyzny potocznej, por. *japa* ‘rubasznie: usta, twarz’, *japsko* ‘grubiańsko: ucztą’, *japować* studenckie ‘przeklinać, kłać’ (SPLP 3: 494;

495). W SJPDor hasło *japa* ‘o ustach, twarzy’ opatrzone kwalifikatorami przestarzałe i rubaszne (zob. także SEPP: 165).

Poza polszczyzną można go spotkać jedynie w językach wschodniosłowiańskich, chociaż najczęściej w odmiennym znaczeniu, por. ukr. dial. *japa* (poleskie) ‘narośl na pniu drzewa, na liściu dębu’, ‘opuchlizna na ciele’, ‘pręga na skórze zwierzęcia powstała od silnego uderzenia batem’ (ESSJ 6: 49–50; Szymański 1983: 100; SP 6: 132; ESUM 6: 548), *jápyna* ‘narosty na drzewie’, *japynuvátyj* ‘pokryty narostami (o drzewie)’ (Hrinczenko 4: 541), *jápka* ‘narośl na drzewie’ (ESUM 6: 549), *japúka* ‘wielka narośl na pniu drzewa’, brus. dial. *jápa* ‘pysk zwierzęcia’, (poleskie) *japa*, *ǰjapa* ‘narośl na drzewie, np. na brzozie, olszy, klonie, jesionie’, ‘opuchnięte miejsce na ciele zwierzęcia lub człowieka’, ‘przepuklina u zwierzęcia’ (ESSJ 6: 50; Szymański 1983: 99–100; SP 6: 132). Osobne zagadnienie stanowią refleksy południowosłowiańskie. Brak jest jednoznacznego stanowiska w kwestii, czy należą tu: sch. *jápiti* ‘stać otworem, np. o drzwiach; być otwartym, o ranie’, *jápaga*, *japàga* ‘dół, jama w ogóle; głęboka jama, dół w lesie’, *jápuža* ‘głęboki dół w lesie’ (SP 6: 132).

Etymologia wyrazu rysuje się bardzo niejednoznacznie. Wywodzą go: **a**) z niem. *jappen* ‘łapać’, *nach Luft jappen* ‘łapać powietrze’, *er konnte kaum noch jappen* ‘ledwie dyszał’ (SW 2: 135; SEBań 1: 571), co T. Szymański zanegował „ze względu na zbyt szeroki zasięg wyrazu w dialektach, jak i z uwagi na dokładny odpowiednik w gwarałach białoruskich” (Szymański 1983: 99), **b**) z ps. dial. (wsch.) **ěpa* < **oǰpā*, por. łot. *iēpa* ‘bąbel na skórze’ (O. Tubaczow – ESSJ 6: 50; Szymański 1983: 100), **c**) z języka dziecięcego w znaczeniu pol. dial. ‘usta gęba’, ‘pysk, paszcza’, ‘duży otwór’, brus. dial. ‘pysk zwierzęcia’, podobnie jak również dziecięce łot. *iēpa*, bez związku z ps. **ěpa* wsch. ‘narośl na drzewie; nabrzmienie, opuchnięte miejsce na ciele’ (F. Sławski – SP 6: 132). Franciszek Sławski odrzuca także zdecydowanie pomysł o pokrewieństwie etymologicznym z faktami południowosłowiańskimi (zob. wyżej). Natomiast ESUM (6: 548) uznał wyraz za niejasny.

Wydaje się, że T. Szymański, który opowiadał się za stanowiskiem b), przedstawił na poparcie swojej tezy bardzo ważki i przekonujący argument o charakterze semantycznym, wskazując na paralelny rozwój znaczeniowy ps. **ěpa* i ps. **gōba*: ‘narośl na drzewie, nabrzmienie, zgrubienie’, por. lit. *guĩbas* ‘wyniosłość, wypukłość, narośl np. drzewna, guz, nabrzmienie’, łot. *guĩba* ‘nabrzmienie, guz, wzniesienie, zmarszczka’ > ‘warga, obrzmała, wydatna część twarzy’ > ‘usta, jama ustna’ (SEBr: 138–139; SESł 1: 265, 271; Szymański 1983: 100). Brakujące do tej pory ogniwo tego łańcucha ewolucyjnego dla **ěpa* w postaci ‘warga’ udało mi się odnaleźć w wydany w 2009 r. *Leksykonie lwowskim*, por. *jápa* (przeważnie w liczbie mnogiej *jápy*) ‘warga’ (LL: 652).

Można więc uznać, opowiadając się za koncepcją Tubaczowa-Szymańskiego, że sprawa genezy omawianego wyrazu została pomyślnie rozwiązana. Jednakże w etymologii nic nie jest nigdy pewne i ostateczne. W tym wypadku newralicznym punktem etymologicznego wywodu okazała się interpretacja faktów południowosłowiańskich (serbskich i chorwackich), co do których T. Szymański i F. Sławski zajęli skrajnie odmienne stanowiska. Ten pierwszy w ślad za Olegiem Tubaczowem uznał je za etymologicznie zbieżne z ps. **ěpa* (zob. Szymański 1983: 101), ten drugi natomiast zajął pozycję całkowicie przeciwstawną, pisząc: „Na pewno nie należą tu sch. *jápiti* ‘stać

otworem, np. o drzwiach; być otwartym, o ranie' (por. o nim uwagi Skoka, o. c. 755) i dial. *jàpaga, jàpaga* 'jama' (których związku z **ěpa* nie wyklucza Szymański)" (SEŚ 6: 132). Spróbujmy bliżej przyjrzeć się tej spornej kwestii.

Obaj krakowscy badacze powołali się w swoich sądach na dane *Słownika etymologicznego* Petara Skoka. Autor wymienionego słownika w komentarzu etymologicznym do rzeczownika *jàpaga* powołuje się na stanowisko Franza Miklosicha, który zestawiał wymieniony wyraz sch. z tur. *yap-mak* 'pokryć; okryć; przykryć, nakryć', i Antonina Matzenauera, przywołującego w charakterze paralelnej formacji czagatajskie *jap* 'fosa, rów' (Skok 1: 755), a pod hasłem *jàpija* (= *japija*; = *àpija*) 1. 'materiał na budowę domu', 2. 'w ogóle materiał', 3. '(metafora) człowiek', piszącego tak:

Balkanski turcizam (*yapu* pored *yapi* 'Gebäude' od *yapmak* 'pokriti') iz oblasti građevinarstva: bug. *japija*, arb. *japí* f. Od istoga tur. glagola je i Vukov *jápiti* (*od-se*) 'stajati otvoren (subjekt vrata, rana)'. Upada u oči da je turski glagol dobio kod nas protivno značenje od značenja u turskom jeziku. To se može objasniti time što je *jápiti* obrazovano na *-iti* ne od tur. infinitivne osnove, nego od imperativa *kapuju yap* 'zatvori vrata koja su bila otvorena (Skok 1: 755).

Obu krakowskim slawistom umknęła jednak jedna ważna rzecz. W języku serbskim i chorwackim obok *jápiti* występuje także oboczna postać *zjápiti* 'ziać (o przepaści); być rozchylonym', także *zjâp* 'czeluść' (Frančić 2: 1271). W słowniku P. Skoka nie ma osobnego hasła dla tego czasownika, ale oto czego możemy się dowiedzieć, studiując hasło *zjâti* (*zijatí*) 'gapić się, rozdziawiać gębę':

Osnova *zja-* raširuje se već u praslav. sa *p* (upor. *drijeti* i *dropiti, drpati*) *zjápiti, zjápim* (*raz-*) 'biti otvoren, japiti' prema iterativu *razjapljívati* (Lika), bug. *zjápam*. [...]. Krivim rastavljanjem (deprefiksacijom) od *raz-japiti* < *raz-zjapiti* stvoren je *jápiti* (Vuk, subjekti vrata, rane) 'isto', *jape vrata* 'stoje širom otvorena' s prefiksom *od-* *odjapiti* = *odapiti* (Vuk) 'otvoriti', *odjapiti se* 'kad se ženska otkrije'. Odatle na *-aga jàpaga* (Dalmacije, Pavlinović, Topolovac, Bosna, 18 v.) 1. 'jama među škripima u šumi', 2. pl. toponim. Miklošičevo tumačenje od tur. *japmak* 'pokriti' ne ide, jer se dočetak *-aga* ne nalazi kod turcizama a i semantički ne poklapa se (Skok 3: 655–656).

Widzimy więc, że tureckie pochodzenie form *jápiti, jàpaga*, na które wskazywano w tomie I słownika, zostaje zdecydowanie odrzucone. Dla etymologii pol. *japa* może to mieć bardzo poważne konsekwencje, przede wszystkim takie, że należy postać z nagłosowym *ja-* (*japa*) rozpatrywać w ścisłym związku z *ziapa*.

Pol. dial. (Podkarpacie, Podlasie) *ziapa* 'gęba szeroko otwarta', 'otwarta rana cięta, rozpadlina na ciele', 'nazwa pogardliwa dla człowieka' (KSGP) powstało drogą derywacji wstecznej od czasownika dialektalnego (Śląsk pd., Małopolska pn.-wsch.) *ziapać* 'ciężko oddychać, dyszeć, ziajać', a także 'pyskować, wygadywać', 'patrzeć na kogoś ze złością, niezyczliwie' (KSGP; MSGP 354), por. też *ziapak* 'gapiący się z otwartymi ustami' (KSGP). Jak podaje ESBM (3: 359), identyczna forma rzeczownika występuje w brus., por. *zjapa* 'paszcza', ros. dial. *zjapa* (kałuskie, dońskie) 'krzykacz', natomiast czasownik

znany jest większości języków słowiańskich, por. sł. *ziapat* 'krzyczeć, wrzeszczeć', bułg. pot. *zjáпам* 'rozdziawiać usta, gapić się', mac. *zjapa* 'ziać, zionąć; rozdziawiać usta', ros. dial. *zjápat*, *zépát* 'krzyczeć; wrzeszczeć; ziewać', ukr. dial. *zipáty* 'krzyczeć, wrzeszczeć', z ps. **zěpati* (< **ĝhoj-p-*) 'ciężko oddychać, łapać powietrze ustami', z licznymi paralelami indoeuropejskimi (zob. także SEBoR: 741; Králik: 685).

Wszystko zdaje się wskazywać na to, że taki sam proces perintegracji (absorpcji morfologicznej), jaki dokonał się na gruncie języka serbskiego i chorwackiego (zob. powyżej), mógł mieć miejsce także na obszarze wschodniosłowiańskim. Świadczy o tym obecność licznych formacji czasownikowych w rodzaju ukr. dial. *rozdżápljuvaty*, *rozdżápyty* 'otwierać, rozchyłać, rozwierać', *rozdżápljuvatysja*, *rozdżápytysja* 'otwierać się, rozchylać się, rozwierać się' (Hrinczenko 4: 42), *rozdżápyty* 'rozdziawić, szeroko otworzyć', *rozdżápyty*, *rozzjápyty* 'ts.', *rozdjápyty* 'otworzyć (drzwi lub okna)' (ESUM 5: 108), brus. dial. *razzjápic* 'szeroko otworzyć usta', *razъjapěnic* 'szeroko rozewrzeć (drzwi)', *razzjápicca* 'otworzyć się, rozewrzeć się', 'rozdziawić usta', 'podnieść wrzask, wszcząć kłótnię' (ESBM 11: 55), ros. dial. *razzjápit* 'rozdziawić', *razzépát'sja* 'rozwrzeszczeć się' (SRNG 33: 345, 347), także pol. dial. (okolice Biłgoraja) *rozdziapic* 'otworzyć (usta)' (KSGP).

Powyższe rozważania skłaniają do sformułowania następujących wniosków:

1. Wydaje się chyba zasadne (za F. Sławskim) oddzielenie od siebie pod względem etymologicznym ps. **ěpa* wsch. 'narośl na drzewie; nabrzmienie, opuchnięte miejsce na ciele' i pol. (oraz brus.) dial. *japa* 'usta, gęba; pysk, paszcza; duży otwór; duża dziura' z uwagi na całkowicie przeciwstawne znaczenie: 'narośl, nabrzmienie, opuchlizna; warga', a więc 'coś, co wznosi się nad powierzchnią' i 'otwór, jama, dół, czelusć, otwarta rana', czyli 'coś, co znajduje się pod powierzchnią'.
2. Należy odrzucić tezę F. Sławskiego o pochodzeniu wyrazu (w znaczeniu 'usta, gęba; pysk, paszcza; duży otwór; duża dziura itd.') z języka dziecięcego.
3. Dane serbskie i chorwackie wypadają według wszelkiego prawdopodobieństwa uznać za etymologicznie tożsame z polskimi i wschodniosłowiańskimi (w tymże znaczeniu).
4. Etymologicznie *japa* w znaczeniu 'usta, gęba; pysk, paszcza itd.' jest ściśle powiązane z *ziapa* 'ts.'
5. Postać *japa* (z nagłosowym *ja-*) jest wynikiem procesów perintegracyjnych, które dokonały się równolegle w czasownikach typu **ra(o)z-zjapiti* na gruncie południowosłowiańskim i wschodniosłowiańskim.
6. Geografia pol. dial. *japa*, podobnie jak *ziapa*, zdaje się wskazywać na to, że być może mamy do czynienia z rutenizmem.
7. Trudno zająć jednoznaczne stanowisko w kwestii roli, jaką mogły tu odegrać fakty języka niemieckiego, por. zwłaszcza dniem. *japen*, *jappen* 'rozdziawiać gębę; łapać, chwycić pyskiem; mocno dyszeć' (Lübber: 163), co w etymologii niemieckiej bywa łączone z niem. *gaffen* (dniem. *gapen*) 'gapić się' (zob. Kluge).

Biorąc pod uwagę opinię, którą wyraziłem na początku tego artykułu, że w etymologii nic nie jest ustalone raz na zawsze, można założyć z dużym prawdopodobieństwem taką sytuację, że ktoś następny, kto zechce poddać rewizji dotychczasowe ustalenia co do genezy pol. *japa* 'usta, gęba itd.', nie zgodzi się z powyższymi tezami i przedstawi całkiem inne propozycje i rozwiązania. Ale na tym właśnie polega istota dyskusji naukowej.

Rozwiązanie skrótów

brus. – białoruski
 bułg. – bułgarski
 dniem. – dolnoniemiecki
 lit. – litewski
 łot. – łotewski
 mac. – macedoński
 niem. – niemiecki
 pol. – polski
 ps. – prasłowiański
 ros. – rosyjski
 sch. – serbskochorwacki
 słc. – słowacki
 tur. – turecki
 ukr. – ukraiński

Rozwiązanie skrótów – źródła

- ESBM – *Ètymalagičny sloŭnik belaruskaj movy*, red. V.U. Martynaŭ, t. I, Mińsk 1978: [*Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*, ред. В.У. Мартынаў, т. I, Мінск, 1978].
- ESSJ – *Ètimologičeskij slovar' slavânskikh âzykov. Praslavânskij leksičeskij fond*, red. O.N. Trubačev, t. I, Moskva 1974: [*Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*, ред. О.Н. Трубачев, т. I, Москва 1974].
- ESUM – *Ètimologičnij slovník ukraïns'koï movi*, red. O. Mel'ničuk, t. I–VI, Kiïv 1982–2012: [*Етимологічний словник української мови*, ред. О. Мельничук, т. I–VI, Київ 1982–2012].
- Frančić – Frančić V., 1987, *Słownik serbsko-chorwacko-polski*, t. I–II, Warszawa.
- Hrinczenko – Grinčenko B., 1907–1909, *Slovar' ukraïns'koï movi*, t. I–IV, Kiïv: [Грінченко Б., 1907–1909, *Словарь української мови*, т. I–IV, Київ].
- Králik – Králik L., *Stručný etymologický slovník slovenčiny*, Bratislava 2015.
- LL – Hobzej N., Šimovič O., Âstrems'ka T., Didik-Meuš G., 2009, *Leksikon l'viv'skij: поважно і на жарт*, L'viv 2009: [Хобзей Н., Сімович О., Ястремська Т., Дидик-Меуш Г., 2009, *Лексикон львівський: поважно і на жарт*, Львів].
- Lübben – Lübben A., 1980, *Mittelniederdeutsches Handwörterbuch*, Darmstadt.
- MSGP – *Mały słownik gwar polskich*, red. J. Wronicz, Kraków 2010.
- SEBań – Bańkowski A., 2000, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. I–II, Warszawa.
- SEBor – Boryś W., 2005, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.
- SEBr – Brückner A., 1927, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.
- SEPP – Fałowski A., 2022, *Słownik etymologiczny polszczyzny potocznej PWN*, Kraków.
- SESł – Sławski F., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. I–V, Kraków 1952–1982.
- SGM – *Słownik gwar małopolskich*, red. J. Wronicz, t. I–II, Kraków 2016–2017.
- Skok – Skok P., 1971–1974, *Ètimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, t. I–IV, Zagreb.
- SP – *Słownik prasłowiański*, red. F. Sławski, t. I–VIII, Wrocław 1974–2001.
- SPLP – *Słownik polskich leksemów potocznych*, red. W. Lubaś, t. III, Kraków 2004.

- SRNG – *Slovar' russkikh narodnyh govorov*, red. F.P. Filin, t. I, Leningrad 1965: [*Словарь русских народных говоров*, ред. Ф.П. Филин, т. I, Ленинград 1965].
- STGP – Stępnia K., 1993, *Słownik tajemnych gwar przestępczych*, Londyn.
- SW – *Słownik języka polskiego*, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiecki, t. I–VIII, Warszawa 1900–1927.

Bibliografia

- Szymański T., 1973, *Gwarowe przyd*, „Język Polski” LIII, s. 48–50.
- Szymański T., 1974, *Gwarowe skrzyżal*, „Język Polski” LIV, s. 49–52.
- Szymański T., 1975, *Gwarowe siewioreczka*, „Język Polski” LV, s. 207–209.
- Szymański T., 1975, *Kaszubskie śuląta*, „Język Polski” LV, s. 41–45.
- Szymański T., 1978, *Gwarowe wydudniały, wydudlały, wyduczniały*, „Język Polski” LVIII, s. 200–205.
- Szymański T., 1982, *Jeszcze o etymologii dukać, duka, ducza*, „Język Polski” LXII, s. 312–316.
- Szymański T., 1983, *Polskie drobiazgi słownikowe. 6. Gwarowe bączal, japa*, „Język Polski” LXIII, s. 96–101.
- Szymański T., 1986, *Polskie drobiazgi słownikowe. 7. Gwarowe oświerczyć, świerknać, uświerknać*, „Język Polski” LXVI, s. 208–211.

Źródła internetowe

- Kluge – *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, von F. Kluge, Strassburg 1883, <https://archive.org/details/etymologisches00klug/page/130/mode/2up> (dostęp 17.09.2022).
- KSGP – *Kartoteka Słownika gwar polskich*, <https://rcin.org.pl/dlibra/publikation/37156?language=en> (dostęp 17.09.2022).
- SJPDor – *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. I–XI, Warszawa 1958–1969, <http://www.sjpd.pwn.pl> (dostęp 15.09.2022).

About some Polish items from the dictionary by Tadeusz Szymanski: *japa*

Abstract

The article deals with the Polish dialectal word *japa*, which was the subject of interest of T. Szymanski. It presents a point in the discussion concerning the etymology of the mentioned dialectal word. The author has come to the following conclusions: 1) it is necessary to consider separately etymologically the Proto-Slavic **ěpa* ‘a growth on a tree, a swollen place on the body’ and the Polish and Belorussian dialectal word *japa* which means ‘mouth; a large hole’, 2) it is unlikely to be a word derived from a child language, 3) the Serbian and Croatian items should be considered as etymologically identical to the Polish and East Slavic ones, 4) *japa* ‘mouth, map, etc.’ is close to *ziapa* with the same meaning, 5) the form with onset *ja-* (*japa*) is a result of changing word structure, 6) regional spreading of the Polish dialectal words *japa* and *ziapa* could indicate on their Ruthenian roots, 7) it is difficult to establish conclusively whether German word forms *japen, jappen* which mean ‘to open one’s mouth; to catch, grasp with one’s mouth’ have played any part in this process.